

RESSENYES

NELSON, Lise; SEAGER, Joni (2005).
A companion to feminist geography.
 Oxford: Blackwell, 640 p.
 ISBN: 1405101865

Aquest any 2005, Blackwell ha publicat un compendi exclusiu de geografia feminista editat per les nord-americanes Lise Nelson i Joni Seager. Un volum monogràfic de més de sis-centes pàgines on es presenta un ampli i actual estat de la qüestió, tant a nivell conceptual com metodològic. Una necessària recopilació que es veu enriquida amb la incorporació de breus estudis de cas que tenen l'objectiu de plasmar una visió general i alhora detallada del que s'està portant a terme en la recerca de gènere i que contempla les aportacions inicials realitzades, contextualitza les investigacions actuals i desenvolupa algunes de les tendències disidents que emergeixen.

El llibre s'inicia amb la llista de continguts, la presentació dels autors en relació amb les seves matèries d'estudi, estatus i procedència, i la introducció al llibre per part de les editores. La primera part d'aquesta antologia, que es presenta sota el nom sintetitzador de «contextos», ens introdueix en el corol·lari de la recerca feminista i ens en descriu els eixos principals. Els objectius que es desprenen d'aquestes primeres pàgines són: a) la *reubicació* de l'enfocament de gènere en el si de la disciplina, incidint en les pioneres

premisses que la «diferència» és forjada en el territori, i que aquest, per naturalesa, es «genderitza»; b) la conscienciació d'acció social fonamentalment antiracista del pensament feminista; c) una intencionada importància a la noció del cos com una excel·lent eina de recerca, i, finalment, c) posar a debat els reptes que comporta, des de la perspectiva del gènere, l'actual mobilitat transnacional.

Una vegada entrats en el context, el compendi se'ns desglossa en cinc blocs temàtics, fragmentats en trenta-quatre capítols que ens presenten les més variades línies de recerca que actualment es porten a terme de cap a cap de la geografia acadèmica mundial. El primer gran apartat fa referència al «treball» i podríem aventurar-nos a afirmar que aquesta temàtica és la que té més llarga trajectòria històrica i significació social entre les teories feministes i la geografia del gènere. En el segon bloc, s'hi presenten les aportacions que fan referència a l'espai urbà en general i a la ciutat en particular. El tercer es caracteritza per ésser força innovador dins la recerca feminista i geogràfica: es tracta de l'anàlisi espacial de la corporalitat. La cinquena part del compendi fa referència a les relacions de gènere en

el medi natural i, finalment, l'últim apartat se centra en la geografia política, tot vinculant gènere, política, estat i nació. Aquesta secció, juntament amb la que fa referència a les geografies del cos, són les aportacions més innovadores d'aquesta antologia.

Tal com diuen les autores Lise Nelson i Joni Seager a la introducció, tan sols després de tres minses dècades que les feministes fessin aflorar «la dona» i el «gènere» en el si de la disciplina geogràfica, ara (inici del segle XXI) és el moment que «el cos» i la multidimensionalitat de les experiències físiques i mentals amplii el corpus de la geografia feminista. Les editores afirmen que el cos és l'element bàsic i inicial per poder projectar teoria feminista i que l'experiència personificada juntament amb la premissa «el que és personal és polític» són les fites conceptualment més sòlides per posar en dubte algunes de les nocions «políticament inacceptables» del pensament social i polític del món occidental i per projectar coneixement socialment útil per desmantellar les herències del patriarcat històric i avançar cap a un món globalment més viable i equitatiu. Se'ns hi explica que l'actual geografia feminista avança per camins molt diferents dels dels seus inicis. De manera esquemàtica, podem traçar, en la història de la geografia del gènere, quatre fases diferencials: 1) els primers anys, en la dècada dels setanta, que es pot qualificar de període pivotal i inici de la disciplina; 2) els anys vuitanta, on la geografia feminista madura; 3) durant la dècada dels noranta, es consolida, s'escampa fora de l'àmbit anglosaxó i s'introdueix i s'accepta la transversalització de gènere de la disciplina; finalment, 4) en l'actualitat —a principis del segle XXI—, on, segons les autores, ens afrontem a noves perspectives temàtiques, espacials, conceptuals i metodològiques.

Una de les aportacions més importants de les geògrafes feministes a la disciplina ha estat desmantellar oficialment certes

assumpcions mai qüestionades i naturalitzades. Aquestes assumpcions fan referència bàsicament al «lloc» de l'home i la dona a la societat, a les comunitats, a les organitzacions i les seves relacions vivencials i laborals. D'aquesta manera, la geografia feminista ha obert una esclota on pot mirar, analitzar i observar com els llocs —des de la universitat fins al bany de casa, els parcs urbans o els espais d'oci— s'experimenten de manera distinta per diferent tipus de gent. Al concepte específic del gènere, també s'hi han vinculat els paràmetres d'ètnia, edat, classe i molts més factors que, a la vegada, han aportat, al si de la disciplina, la visibilització de les diferències i de les desigualtats entre homes i dones. En l'ampli context social actual, on les identitats i les relacions socials s'han diversificat, l'inicial concepte dual home/dona està entrant en desús, i es treballa més amb els paràmetres de «masculinitats» i «feminitats», que signifiquen les diferents maneres de ser home i dona en l'espai i els llocs i com aquests i aquestes es relacionen.

En l'apartat que es dedica al món laboral, s'hi integren estudis en els quals es qüestiona quins són els límits del treball, de quina manera aquest es «genderitza» o com es distribueix espacialment el treball en els processos de reestructuració econòmica. A través d'anàlisis «glocals», s'hi presenten estudis realitzats en diverses realitats territorials, des de Burkina Faso fins a Mèxic, passant pel Canadà, les Filipines, els Estats Units, el Pakistan, el Regne Unit, Indonèsia, el Nepal, l'Aràbia Saudita, Turquia, Cambodja i l'Índia. Aquests estudis que se centren bàsicament en el treball i el gènere, també presenten incursions en temes d'emancipació, cos, globalització i migració.

En el bloc que fa referència a la ciutat, l'interès es focalitza en les relacions de producció i reproducció del capital social, econòmic, cultural i simbòlic a l'espai urbà. Hi trobem, doncs, capítols que se centren en temes com ara els de la mobi-

litat, el sentiment de pertinença, les experiències viscudes, la quotidianitat, els serveis, les polítiques locals, les noves tecnologies i les relacions de poder.

La quarta secció del compendi fa referència a les geografies del cos. S'hi explica que la naturalesa del cos és en essència paradoxal, però que, des d'un punt de vista geogràfic, «tothom és i té cos»; un cos, però, que es diferencia a través de l'edat, de l'ètnia, del sexe, de la sexualitat, del gènere, de la talla, de la salut... La premissa més important que se'n deriva és, per tant, que els cossos existeixen en els «llocs», i que a la vegada, per ells mateixos, també són «llocs». En l'actualitat, existeix el repte d'examinar i transportar la complexitat que es genera quan s'entrellaça «el cos» amb raça, sexualitat, gènere, classe i altres aspectes experimentats en la subjectivitat. En concret, se'ns presenten els casos de les experiències de gènere de les dones presoneres a Sud-àfrica, la sida i el rol femení en certes comunitats ètniques de Kenya, les manifestacions corporals identitàries de les dones musulmanes paquistaneses que viuen al Regne Unit, així com la creació de circuits transversals de sexualitats no heterosexuales que operen transnacionalment a Trinidad.

La cinquena part de l'antologia gira a l'entorn del medi, la naturalesa i l'ecologia política feminista. El context teòric es genera mitjançant diferents estudis de cas ubicats a la República Dominicana, als Estats Units i al Regne Unit, des d'on es treballen temes relacionats amb la biotecnologia, el càncer de mama, els recursos silvícoles i la creació de paisatge.

L'últim bloc del llibre tracta de la implicació geogràfica de la política i s'hi presenta amb el títol d'Estat nació. S'hi postula l'activisme social i una vinculació més gran en el joc d'escales superposables per analitzar la globalització i la relació de gènere amb el Sud, promoure una lectura feminista de la geopolítica i teoritzar sobre el concepte d'escala. També s'hi ava-

luen les variables de gènere, raça i nacionalisme per indagar en la identitat americana i l'imperialisme econòmic dels primers anys del segle XX, així com la virilitat i la violació de la «guerra terrorista» del Estats Units d'ençà de l'11-S, el mercadeig de l'espai d'oci gai i com aquest transforma les dinàmiques urbanes de Cape Town o l'anàlisi feminista de la violència i el canvi politicossocial al Perú.

A través de la lectura d'aquesta antologia, veiem que els objectius que les editores es proposen, es compleixen: el «compendi» conté la multiplicitat de veus que es generen al voltant de la temàtica del gènere. L'estructura del llibre està ben aconseguida, ja que permet establir un ràpid accés a les diferents temàtiques i continguts, fet indispensable en una obra tan extensa. Al mateix temps, esdevé interessant poder tenir, en un sol llibre, tanta diversitat i quasi la totalitat de les recerques que es porten a terme en la geografia feminista: la seva trajectòria històrica, els treballs més destacats, les fites aconseguides, així com la bibliografia indispensable. Cal, doncs, valorar molt positivament la tasca de coordinació de les editores, les quals han manejat el treball de cinquanta col·laboradors i col·laboradores amb una ambició i una eficàcia que en aquest tipus de temàtica només es pot comparar als esforços portats a terme pel Women and Geography Study Group (WGSG). També es destacable constatar que el 10% de les aportacions provenen d'homes (cinc capítols), fet que certifica que la geografia feminista no és exclusiva de les dones.

Pel que fa a l'autoria dels capítols, cal advertir que hi domina la participació nord-americana, que suma trenta-dues de les col·laboracions totals. Aquest fet té algunes conseqüències evidents, una de les quals és la clara desviació «anglo» que es transpira i es recull en aquest manual. La resta d'aportacions provenen d'especialistes del Regne Unit (n'hi ha sis), de Turquia (dues), de Singapur (dues) i d'in-

dividuals de Finlàndia, de Kenya, de Sud-àfrica, d'Israel, del Japó, de Nova Zelanda, de l'Índia i de Sri Lanka.

Si fem una breu anàlisi de la bibliografia citada, ens tornem a adonar que aquesta obra i talment la mateixa geografia feminista estan adduïdes a les entranyes de l'hegemonia anglosaxona. Aquesta constatació també es fa palesa en la lectura de l'estat de la qüestió que se'n hi presenta, d'on se'n desprèn que els coneixements més pioners i més reconeguts es porten a terme en l'àmbit anglosaxó o, si més no, que els treballs realitzats en altres àmbits s'asseguren la seva difusió en llengua anglesa. La pròpia geografia feminista, que pretén donar una visió globalitzadora, queda encotillada, doncs, en un tarannà dual on la producció de coneixement teòric, metodològic i conceptual es concentra territorialment a les universitats de l'àrea d'influència anglòfona i on la pràctica empírica o els estudis de cas es flexibilitzen i es dispersen arreu de les contrades.

Per altra banda, aquest manual està dirigit a totes aquelles persones que tinguin un cert interès a saber què està passant en la geografia del gènere, ja que pre-

senta en una sola publicació tots els aspectes més importants vinculats en el feminisme i la geografia. A un nivell més pragmàtic, aquest llibre pot ésser especialment útil per al personal docent i, evidentment, per als estudiants i les estudiantes.

A través de la seva lectura, doncs, es pren consciència de la importància que implica «la mirada» en clau de gènere, fet que ha de representar un augment de la sensibilitat vers aquestes complexes realitats, que alhora són processos dinàmics i es poden canviar. Aquest augment real de sensibilització vers aquesta temàtica, cal relacionar-lo també amb el propi fet de la publicació del llibre que s'acaba de ressenyar, la creació d'una revista acadèmica especialitzada, la incorporació d'homes que s'hi dediquen, la introducció de variables feministes en la transversalització de gènere de la disciplina i, finalment, els canvis polítics, econòmics, socials, culturals i simbòlics dels subjectes d'estudi.

Rosa Cerarols

Universitat Autònoma de Barcelona
 Departament de Geografia
 rosa.cerarols@uab.es

HALL, Derek; ROBERTS, Lesley; MITCHELL, Morag (2005).

New directions in Rural Tourism.

Aldershot: Ashgate, 235 p.

ISBN: 075463633X

La temàtica del turisme rural ha sido tratada en profundidad en el mundo anglosajón. El libro que presentamos aquí es un nuevo avance en este sentido. Una vez más, fruto de la diversidad de situaciones que se producen en los espacios agrarios, el turismo surge como una forma más de la diversificación, la multifuncionalidad y el dinamismo de estos espacios. Después de haber analizado y descrito con excesiva profundidad los modelos de turismo rural que se han dado en Europa y en

general en el mundo anglosajón, el libro de Hall pone sobre la mesa hacia donde se encamina la diversificación del turismo rural, abre nuevas perspectivas en temáticas de estudio y cuestiona las temáticas tradicionales que se han investigado hasta el momento. El libro es el resultado de la International Conference New Directions in Rural Tourism and Leisure: Local Impacts, Global Trends, celebrada en el Scottish Agricultural Collage (SAC) por parte del Departamento de

Leisure and Tourism Management de Auchincruive, en el campus de Ayrshire, en Escocia, en septiembre de 2001. El texto compila las aportaciones más novedosas de la conferencia y aporta además colaboraciones invitadas de destacados especialistas en la materia. La relevancia del material se apoya, como se explicita en el título, en los procesos dinámicos del turismo rural, teniendo en cuenta que la temática del turismo rural y la recreación son unos de los crecientes elementos del turismo, uno de los sectores de mayor crecimiento a nivel mundial.

El libro, que consta de dieciséis capítulos, está organizado en cinco secciones. En la primera, los editores realizan una excelente introducción en relación con las dinámicas y las relaciones entre los espacios agrarios y el turismo, ponen de manifiesto la actividad del turismo y la recreación en los espacios rurales y analizan los impactos del turismo en el campo, tanto desde el punto de vista social como estructural y medioambiental. En concreto, puntualizan que no todas las zonas rurales son susceptibles de convertirse en lugares turísticos y muestran la dificultad para contar con emprendedores en las zonas agrarias, a causa del carácter volátil de la actividad, de moda pasajera, de la baja remuneración de la actividad e incluso el conservadurismo de la comunidad local. La segunda parte analiza como se ha ido produciendo la investigación en la temática del turismo rural y como ha sido el declive de la producción primaria el elemento clave para el surgimiento del turismo rural o la búsqueda de alternativas a los espacios rurales. Destaca en este apartado el repaso minucioso a las diferentes temáticas que ha movido la investigación del turismo rural, desde los inicios del turismo como impacto medioambiental, social y económico, hasta los análisis de Butler, las aportaciones de la percepción de los locales y las nuevas áreas de investigación que se están desarrollando en relación con las aportaciones de Pearce,

por lo que respecta a los residentes y a los recién llegados. En este segundo apartado, se presenta también una interesante aportación de Sharpley en relación con la crítica a la intrínseca y dudosa realidad del turismo rural y su sostenibilidad, que se ha dado por válida en muchos estudios y que habrá que repasarla con minuciosidad en futuras investigaciones, y más en las realizadas en nuestro país. En el capítulo 4, Sorensen y Nilson explican el caso del turismo rural en Dinamarca, notando que la mayor parte de las investigaciones sobre este tema se han centrado en los impactos económicos y en la oferta y la demanda del turismo rural. En cambio, existe un claro vacío de investigaciones centradas en el punto de vista de los turistas, las motivaciones, las necesidades, los gustos, las aspiraciones para realizar turismo rural. En definitiva, plantearse una amplia reflexión sobre el nuevo consumo y el interés social por la ruralidad, una temática escasamente tratada en nuestro país y que debería de estar tanto en la agenda política como en el debate social. La tercera parte del libro, bajo el subtítulo de «Experiencia», abarca del capítulo 5 al 9 y recoge básicamente materiales empíricos de Europa del Norte y del Oeste y Australasia. En el capítulo 5, Roberts y Simpson relatan el caso de Escocia y la responsabilidad de los turistas en el acceso y la custodia del espacio agrario, apuntan la necesidad de establecer códigos de conducta en el turismo y abogan por la responsabilidad en el acceso a los espacios rurales, un tema de candente actualidad con los incendios forestales acaecidos en nuestro país. El capítulo 6 de Tucker plantea la difícil relación que se puede establecer entre huéspedes y hospedadores, en tanto se mercantiliza el turismo rural, se profesionaliza y se amplía el número de usuarios, se tiende a diluir y, en cierto modo, falsear la genuina hospitalidad y la calidad en la acogida. En esta misma línea, se muestra el capítulo 8, en donde la temática de la autenticidad se

refleja y se cuestiona para la experiencia de Noruega. Basándose en el caso de las islas Lofoten, plantea el debate sobre la autenticidad objetiva, la constructiva y la existencial, uno de los capítulos más interesantes por el planteamiento novedoso y sugerente. El cuarto apartado está más enfocado a la estrategia y gestión del turismo rural, analiza con diversos ejemplos la gestión de las empresas de turismo rural, las distintas implicaciones de las administraciones locales, regionales y nacionales, el recurrente tema de la educación o *training* de los iniciales agricultores a futuros hospedadores, las diferentes respuestas de las comunidades locales y los complejos conceptos de calidad en turismo rural. Finalmente, el libro concluye en el capítulo 16 con unas conclusiones elaboradas por los editores, buenos conocedores de la materia. Es, por tanto, éste un excelente trabajo para quien quiera mantenerse al día en esta dinámica línea de investigación, que va más allá del mero interés descriptivista del fenómeno turístico, pone de manifiesto las implicaciones locales, el valor de los espacios campestres, la revalorización cultural, gas-

trónomica y patrimonial que están teniendo estos espacios y sobretudo el turismo rural. Pero también cuestiona los límites del turismo rural, la artificialización del fenómeno, la colonización del medio natural por nuevos pobladores o la mercantilización y terciarización de la sociedad rural. Los editores concluyen con una llamada a la mejor integración entre políticas de desarrollo de los espacios agrarios y turismo en el espacio natural. Si bien la industria del ocio es una oportunidad para el mundo rural, depender sólo de ella es un error, al igual que lo fue el monocultivo agrario. Las oportunidades de diversificación económica de los espacios rurales pasan por unas políticas integradas, tanto a nivel social como económico y estructural. Los espacios rurales son, cada vez más, espacios cortizados por su multifuncionalidad, pero su conservación depende de un frágil equilibrio social, económico y medioambiental.

Gemma Cànoves Valiente

Universitat Autònoma de Barcelona
 Departament de Geografia
 Gemma.Canoves@uab.es

FALAH, Ghazi-Walid; NAGEL, Caroline (eds.) (2005).
Geographies of Muslim Women: Gender, Religion and Space.
 Nova York: The Guilford Press, 337 p.
 ISBN: 1-57230-134-1

«Entre Oriente y Occidente existen tantos malentendidos que hay que empezar por derribar los prejuicios, los tópicos, las ideas preconcebidas, las generalizaciones, y precisar las palabras y las cosas.» (Tahar Ben Jelloun, *La Vanguardia*, 25 de juliol de 2005)

Des dels atemptats de l'11 de setembre de 2001 a Nova York, moltes coses han canviat a nivell mundial. Algunes de les conseqüències geopolítiques més significatives han estat la invasió de l'Afganistan i la guerra de l'Iraq per part de les

forces «aliades» dirigides pels Estats Units. Si durant la Guerra Freda els països comunistes eren els culpables de tots els mals, des de fa uns quants anys han passat a ser-ho els règims islamistes. En el clima polític actual, la imatge estereotip que des d'Occident tenim dels països àrabs i/o musulmans ens arriba filtrada per les notícies i les fotografies que els mitjans de comunicació ens donen d'aquests països. Són majoritàriament imatges carregades de violència, on el fanatisme religiós i la inestabilitat política sembla que formin

part de manera inexorable de la vida quotidiana de milions de persones. Són representacions que, de mica en mica, van entrant en el nostre subconscient i que poden arribar a provocar-nos un sentiment de permissivitat i de justificació moral davant les intervencions militars d'Occident. Sovint oblidem que a Algèria, Palestina o Iran hi ha persones que viuen una quotidianitat tan «normal» com la nostra: es lleven, esmorzen, van a treballar, es diverteixen i tornen a dormir a casa seva. És per aquest motiu que el llibre *Geographies of Muslim Women* esdevé tan necessari per entendre millor el món que ens envolta.

La compilació del llibre és a càrrec del geògraf Ghazi-Walid Falah (editor de la revista *The Arab World Geographer*), de la Universitat d'Akron (Ohio, Estats Units), i de la geògrafa Caroline Nagel, de la Universitat de Loughborough (Leicestershire, Gran Bretanya). El llibre comprèn dotze capítols escrits per geògrafs i geògrafes (tant musulmans i musulmanes com no musulmans i no musulmanes) que, des d'una perspectiva geogràfica, cultural, històrica i política i des dels estudis de migracions i de desenvolupament, ens aprenen a realitats geogràfiques diverses on les dones musulmanes, lluny de ser identitats estàtiques i passives (tal com ens volen fer creure els mitjans de comunicació), són subjectes dinàmics i actius protagonistes de la seva pròpia història. Cal afegir-hi, també, que, igual com entre les dones cristianes, per exemple, no hi ha una manera única de pensar políticament ni d'actuar socialment, tampoc les dones musulmanes tenen una única manera de fer-ho. Les seves experiències són, com les de totes les dones, variables segons el seu context geogràfic i històric, la seva edat, sexualitat, habilitat física, ètnia i condició social. A grans trets, doncs, l'objectiu d'aquest llibre és analitzar de quina manera les creences religioses, les institucions, les pràctiques i els discursos configuren l'espacialitat femenina.

El llibre es divideix en tres grans apartats. El primer engloba quatre treballs que analitzen les interrelacions entre les relacions de gènere i els processos de desenvolupament mediatades per les pràctiques i els discursos islamistes. Dos dels capítols se situen a l'Afganistan, un altre al Pakistan i l'altre al Marroc. Un dels capítols d'aquest bloc ens apropa al coneixement de les diferents experiències en la vida quotidiana de les nenes i els nens en una comunitat rural paquistanesa influïda per les transformacions econòmiques a nivell local (d'una economia de subsistència a una de mercat). A través d'entrevistes en profunditat a mares d'aquesta comunitat, l'autora arriba a la conclusió que el treball reproductiu de les nenes ha augmentat considerablement en els darrers anys, la qual cosa ha facilitat, paral·lelament, la continuació dels estudis i el treball productiu fora de la comunitat dels seus germans. La construcció dels ideals musulmans del que ha de ser una «bona» nena i el punt de vista patriarcal que defensa la superioritat dels nens provoca que les nenes tinguin una mobilitat espacial molt reduïda (gairebé inexistent més enllà de la llar) i que, per tant, es vegi assegurada la pràctica del *pardah*, és a dir, aquella que intenta evitar la mirada masculina fora del nucli familiar.

Els capítols següents fan una crítica als projectes de cooperació que es formulen des d'Occident a causa del gran desconeixement de les realitats locals dels països en vies de desenvolupament on són implementats. Un dels treballs més colpidors se situa a l'Afganistan de l'era post-taliban. En aquest context, les agències de cooperació occidentals es dediquen a fomentar els projectes de desenvolupament que prioritzen la privatització i la comercialització, fet que provoca l'afebliment de les bases de subsistència tradicionals i repercuteix negativament en la vida quotidiana de les dones. Concretament, l'estudi mostra les repercussions socials que ha provocat en una comuni-

tat rural la implementació d'un projecte de cooperació, en oferir només als homes la possibilitat d'aprendre noves tècniques d'assistència mèdica per al ramat, amb la qual cosa es dona per suposat que les restriccions culturals i religioses de les dones a l'espai públic les exclouïa directament de ser, també, beneficiàries del projecte. El desconeixement dels finançadors va passar per alt que eren les dones les encarregades d'aquesta tasca, que tenien sofisticats coneixements per fer-ho, desig de continuar exercint-lo i que, mitjançant la negociació, havien arribat a apropiari-se d'un espai tradicionalment masculí.

La segona part del llibre està formada per tres capítols dedicats a l'estudi de la mobilitat i les migracions de les dones musulmanes i, més concretament, centrats en l'anàlisi de les implicacions que tenen les relacions de gènere, les estructures polítiques, els processos econòmics i les ideologies culturals i religioses en la configuració dels fluxos i les experiències migratòries. La llibertat de les dones i la seva mobilitat està íntimament relacionada amb la construcció social de la seva moralitat i amb la espacialització dels codis ètics de comportament. És el que una de les autores del llibre, en parlar de la llibertat i la mobilitat de dones marroquines a França i al Marroc, anomena les «geografies morals», és a dir, aquells conjunts de codis que influeixen en la llibertat de les dones per moure's en qualsevol escala (dins el poble, del camp a la ciutat, entre països, etc.). Així, doncs, les pors i les ansietats relacionades amb la llibertat de moviments de les dones i la seva emancipació van estretament lligades amb el desig de la comunitat per controlar la sexualitat femenina i assegurar la seva «puresa». És el cas de la comunitat de classe treballadora britànica paquistanesa, per a qui les seves dones són —en un món que senten hostil— les encarregades de salvaguardar i protegir la identitat col·lectiva musulmana paquistanesa.

Una altra recerca presentada en aquest segon bloc mostra perfectament com, en el cas de les dones joves d'Indonèsia (d'ingressos baixos i origen rural) que emigren cap a l'Àrabia Saudita per treballar en el sector domèstic, les creences i les pràctiques religioses són centrals per entendre el seu procés migratori. D'una banda, les dones són reclutades en escoles on segueixen estrictament la religió musulmana i on aprenen la llengua àrab, la qual cosa les fa especialment desitjables per convertir-se en mà d'obra al país de destinació. D'altra banda, la possibilitat de treballar a l'Àrabia Saudita els permet fer el pelegrinatge a la Meca i els dona un gran honor i prestigi una vegada tornen a la comunitat d'origen. Cal no oblidar, però, que el fet de treballar al sector domèstic i en un espai privat les fa potencialment més susceptibles de patir abusos sexuals i explotació per part de les persones que les contracten.

Finalment, la tercera part del llibre se centra en la representació que els mitjans de comunicació, els governs i la literatura fan de l'islam, el gènere i les dones musulmanes. Els discursos i les representacions no tracten simplement de l'imaginari i de la descripció del llenguatge, sinó que també fan referència als sistemes de poder que operen modelant el coneixement de la gent i els llocs i, en molts casos, justificant la dominació política i les desigualtats socials. Els cinc capítols d'aquest darrer bloc giren al voltant d'aquests temes i de com els discursos i les representacions es visualitzen en les pràctiques espacials. Un dels treballs fa una anàlisi crítica de determinades fotografies que exhibeix la premsa nord-americana de les dones musulmanes per tal de donar una imatge negativa del món àrab; i un altre, des de la literatura, fa una revisió de cinc novel·les escrites en francès per escriptores tunisianes en les quals es veu clarament com les seves protagonistes transgredeixen els espais i com la divisió entre l'espai públic i el privat, lluny de ser estàtic i absolut, és constantment posat en

dubte per elles. Una tercera recerca estudia la lluita obrera protagonitzada als anys setanta per dones treballadores d'una fàbrica de tabac al Líban i insisteix en les connexions dinàmiques entre els espais de la llar i els de la feina. Un quart treball, especialment interessant, és el que fa referència al debat polític generat a Turquia sobre l'ús del vel a l'espai públic. S'hi veu com els moviments islamistes estan en contra de les regulacions estatals que restringeixen l'ús del vel, ja que, segons ells, discriminen les dones musulmanes pel fet d'obligar-les a escollir entre la seva fe i la seva educació i feina. Per a aquests grups, el tema del vel és una qüestió de drets humans i el seu ús, un símbol de resistència contra l'estat turc defensor, des de les reformes d'Atartük, de l'occidentalització de les maneres de vestir i de l'estil de vida de la població. El darrer treball presentat mostra com l'islam pot anar-se reinventant i donar cabuda a formes més incloents d'entendre les pràctiques religioses. L'exemple que s'hi presenta és la

construcció, a la dècada dels anys setanta, de la primera mesquita de dones a Somàlia. Aquesta mesquita s'ha convertit en un espai públic, legítim i autònom, on moltes dones es reuneixen per discutir-hi assumptes religiosos i estudiar-hi l'islam.

Finalment, cal dir que el llibre omple un buit en la disciplina geogràfica, ja que poques vegades es pren la religió com un factor significatiu a l'hora d'analitzar com les experiències humanes s'inscriuen en l'espai, negocien i transformen els llocs. Per altra banda, la lectura del llibre encoratja el diàleg entre musulmans i no musulmans, homes i dones, tot ajudant a identificar semblances en les experiències de les dones musulmanes, més enllà de remarcar-ne, com tan sovint passa, només les diferències.

Anna Ortiz Guitart

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Geografia

anna.ortiz@uab.es

HALL, Michael C.; HIGHAM, James (eds.) (2005).
Tourism, recreation and climate change.
Clevedon (UK): Channel View Publications, 309 p.
ISBN: 1-84541-004-1

Segurament, el canvi climàtic apareix com la principal preocupació ambiental contemporània, atès que, en una mesura més o menys elevada, els seus impactes es materialitzaran a escala planetària i afectaran bona part de les activitats humanes. En aquest sentit, el turisme és un dels sectors econòmics que en pot patir més les conseqüències, alhora que també contribueix a desenvolupar el fenomen. I, paradoxalment —aquí rau una gran contradicció—, el turisme es tendeix a presentar com una activitat que, com més va, més preocupada està per les qüestions ecològiques, i que avança progressivament vers la sostenibilitat ambiental, en el marc de

l'anomenat «turisme postfordista». Tot plegat, el canvi climàtic apareix com un dels desafiaments més apassionants per a la supervivència del mateix sector turístic.

Al llarg dels darrers anys, aquesta problemàtica ha esdevingut un dels principals temes de recerca dins l'àmbit de la gestió i la planificació del turisme. I així ho testimonia la progressiva publicació de nombrosos articles en revistes especialitzades, la celebració de conferències internacionals, etc. Amb tot, no deixa de ser una mica sorprenent el fet que aquest sigui el primer llibre publicat que estigui orientat explícitament en aquesta direc-

ció, i amb aquest objectiu recopila bona part de les principals investigacions que avui dia es duen a terme sobre el tema.

El llibre està estructurat en tres blocs i vint-i-un capítols en poc més de tres-centes pàgines. El primer bloc —integrat per tres capítols— és una contextualització del fenomen del canvi climàtic, les relacions amb l'activitat turística i l'evolució de la investigació i la recerca dels darrers anys. En començar, els editors ens recorden que la «popularització» del fenomen és paral·lela a l'aparent ocurrència més elevada de situacions climàtiques extremes, així com a l'aparició de més notícies relacionades que apareixen en certs diaris de ressò internacional, les quals deixen de manifest com, malgrat les impressionants xifres que es mouen al voltant de la indústria turística, només recentment alguns governs i sectors industrials comencen a prendre's més seriosament les relacions entre turisme i canvi climàtic. D'altra banda, es reconeix també que bona part de les investigacions s'han centrat a l'escala local (a nivell de destinació) i no han incorporat totes les dimensions globals inherents al procés del viatge.

En aquest mateix primer bloc, el capítol següent deixa de manifest les relacions entre turisme i clima, i llur rellevància per a la valoració del canvi climàtic. El seu objectiu és explorar aproximacions a la investigació en turisme des del punt de vista climàtic, i identificar models teòrics. Es presenta com un primer pas vers el desenvolupament d'un conjunt coherent de mètodes de recerca per compatibilitzar la teoria i l'observació directa i, en definitiva, com una base per a la comprensió, l'explicació i la predicció.

Aquest primer bloc conclou amb un capítol dedicat a l'evolució cronològica sobre la investigació duta a terme en aquest camp d'estudi, destacant de bon principi que encara es troba en una etapa d'«infantesa». Amb tot, els autors distingeixen quatre fases històriques a partir de la dècada de 1960 (fase anomenada «formativa») fins

a les darreres aportacions (fase de «maduresa»). El repàs es complementa amb un apèndix sobre la Primera Conferència Internacional sobre el Canvi Climàtic i Turisme (Djerba, Tunísia, 2003).

El segon bloc del llibre està integrat per deu capítols sectorials que tenen com a fil conductor els efectes del canvi climàtic en els fluxos turístics i els models d'esbarjo. En primer lloc, se centra en les possibles influències del canvi climàtic sobre la indústria turística a nivell macro, partint de la idea que els factors climàtics —especialment els referents al període estival— són els que generen els fluxos turístics de masses. També s'hi reconeix que l'escala adoptada (continental i regional) pot amagar importants variacions locals. Així mateix, també s'hi apunten algunes línies d'acció per avaluar i mitigar els impactes del fenomen (sobre el medi físic, el medi construït, etc.).

El segon capítol se centra exclusivament en la regió mediterrània i com la destinació turística més popular del món pot adaptar-se al canvi climàtic. L'anàlisi d'episodis de sequeres, onades de calor i difusió de possibles malalties serveix a l'autor per demanar-se fins a quin punt els límits de les variables que configuren el clima mediterrani i el seu grau de «comfortabilitat» poden ser més o menys tolerables per a la població turista. D'altra banda, si ja és complex predir el canvi climàtic, encara ho és més preveure la resposta de la població als seus efectes.

El tercer capítol reflecteix l'afectació i, simultàniament, la contribució del turisme als efectes del canvi climàtic. Malgrat les mancances, s'hi afirma que la investigació fins ara s'ha centrat més aviat en l'aspecte del consum d'energia i el transport lligat al turisme i la seva contribució a l'efecte hivernacle, mentre que l'aportació del capítol és posar de manifest —a partir d'un cas d'estudi sobre el turisme francès— les dificultats pràctiques i metodològiques que sorgeixen a l'hora d'avaluar aquest fet.

Els capítols següents —del 7 al 12— són estudis parcials centrats en diferents regions del món i en determinades classes de turisme. Més en concret, un capítol que tracta sobre el turisme a Nord-amèrica (als Estats Units i al Canadà), amb un èmfasi a les regions de les Rocalloses, els Grans Llacs i el Golf de Mèxic, perquè basen el seu atractiu en recursos naturals, i aquests semblen ser els més vulnerables als efectes del canvi climàtic. En un capítol posterior, s'hi analitza de nou el cas de les Rocalloses per estudiar les possibilitats que determinades activitats turístiques es vegin beneficiades perquè vegin augmentades les seves possibilitats. Seguint el fil de l'obra, a continuació ens traslladem a Sud-àfrica, on s'analitzen aquests efectes sobre alguns parcs naturals, tenint en compte que aquests són el principal recurs turístic del país. Canviem de latituds i anem a la regió dels Highlands escocesos, on la preocupació rau en els efectes del canvi climàtic sobre la innivació i la pràctica de l'esquí. Sense moure'ns de continent, s'hi analitzen després els impactes sobre les activitats turistico-esportives de muntanya (hivernals i estivals), així com també la influència en les rendes del sector agrícola, atès que el turisme n'és un bon complement. El penúltim capítol se centra en el turisme d'Oceania i els efectes —positius i negatius— a les diferents activitats turístiques, però deixant clara la vulnerabilitat de molts estats insulars i de petites dimensions. Tanca el bloc un darrer capítol que, pel seu contingut, lliga més aviat amb alguns dels primers d'aquest segon bloc i no amb els darrers, sobre la contribució del turisme pel que fa al consum de combustibles fòssils i el canvi global, prenent com a cas d'estudi l'exemple neozelandès.

El tercer bloc integra vuit capítols sobre mesures de resposta i adaptació al fenomen. En primer lloc, se'ns hi presenta l'experiència del cas del turisme noruec, diferenciant-ne tres tipus de mesures d'adaptació —al canvi climàtic en si

mateix, a les polítiques de reducció de gasos i als canvis en les condicions naturals provocades pel canvi climàtic—. Després, se'ns hi presenta una anàlisi sobre la percepció que es té del forat de la capa d'ozó, tant des d'un punt de vista científic com també en els mitjans de comunicació de massa, i com això es reflecteix en els turistes que visiten les zones que n'estan més afectades. El capítol següent tracta del comportament dels turistes i del sector davant de fenòmens climàtics, amb un èmfasi en les respostes de les destinacions davant les situacions impredecibles que minimitzin el risc i que optimitzin els beneficis. Seguidament, tornem de nou a la contribució del sector del transport al canvi climàtic, amb uns escenaris de futur força pessimistes quant a la insostenibilitat de la tendència, i advocant per una utilització més gran de les energies renovables.

Amb una línia conceptual força diferent de la resta d'aportacions —però de nou prenent com a exemple el cas noruec—, trobem un altre capítol on es planteja la disjuntiva de si és possible que hi hagi un turisme sostenible en una activitat on la mobilitat de milions de persones és qualsevol cosa menys sostenible. Per tant, el canvi climàtic implica transformacions radicals en els models de mobilitat i mitjans de transport. Sense deixar gaire de banda aquest aspecte de la mobilitat, el capítol següent analitza la relació entre el transport, el canvi climàtic i el turisme sostenible, des de quatre perspectives o *story lines*: el turisme com a víctima del canvi climàtic; com a generador de problemes interns a l'economia del turisme; com a generador de problemes externs a l'economia del turisme, i com una solució al dilema entre desenvolupament i medi ambient.

El penúltim capítol del llibre analitza específicament quatre dels més importants àmbits del canvi global que contribueix a desenvolupar el turisme i que estan relacionats amb els principis del

canvi climàtic. Aquests àmbits són: variacions en la cobertura vegetal i usos del sòl; ús d'energies fòssils i emissions de gasos d'efecte hivernacle; difusió de determinades malalties infeccioses, i consum d'aigua. Un darrer capítol —a tall d'epíleg— remarca que, malgrat les incerteses que hi hagi al voltant d'aquest fenomen d'abast planetari, el que està clar és que representa un nou i importantíssim desafiament que exigeix l'atenció i les respostes estratègiques de part del sector turístic, els governs i les organitzacions no governamentals, com també de científics provinents de múltiples disciplines acadèmiques. Caldrà romandre amatents a les respostes adaptatives dels turistes i també de destinacions, sobretot d'aquelles que basen més la seva oferta en recursos i condicions previsiblement afectades pels impactes del canvi climàtic.

WOOLF, Virginia (2005).

Londres.

Barcelona: Lumen, 93 p.

ISBN: 84-264-1495-8

La ciutat apareix molt sovint en la literatura com a escenari de vivències i experiències dels personatges de ficció, la qual cosa ens permet entendre el funcionament de l'espai urbà i de les interaccions socials que hi esdevenen. Aquest podria ser el cas de *Londres*, breu recopilació de proses de l'autora de *La Sra. Dalloway* (1925), *Al Faro* (1927) o *Las Olas* (1931). Virginia Woolf ens acosta a la gent, a l'arquitectura i al desenvolupament urbà de la ciutat del Tàmesi a partir de les sis descripcions breus que formen el llibre. No en va, el títol original de l'obra en anglès és *The London Scene* ('L'escenari londinenc').

S'ha dit moltes vegades que tota gran ciutat va associada al nom d'algun escriptor o escriptora. Aquest és el cas de Londres i de l'autora Virginia Woolf, que,

En definitiva, atesa la importància que té (i que tindrà) el canvi climàtic en el turisme, de ben segur que aquest llibre ha de ser d'interès ineludible, tant per a estudiants i investigadors en turisme (en un sentit més estricte) com també per a tota aquella gent que té la tasca de gestionar i planificar l'activitat. I malgrat que el fenomen també presenta una forta càrrega política a escala nacional i internacional —és important recordar la negativa dels Estats Units a signar el protocol de Kyoto—, el fet que en aquest llibre hi hagin contribuït una trentena llarga d'investigadors demostra les seves enormes implicacions i complexitats.

Joan Carles Llurdes i Coit

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
Joancarles.llurdes@uab.es

amb aquest llibre de caire descriptiu, permet obrir-se a una nova manera d'observar la ciutat i de viure-la. En aquesta obra, l'àmbit urbà no és concebut com un simple escenari, sinó que esdevé protagonista actiu de l'obra: l'autora ressegueix els detalls de la vida urbana i, amb un estil agosarat i creatiu, transporta el lector a un espai i a un temps concrets, o sia, a la ciutat de Londres a principis de la dècada de 1930.

En les seves descripcions, hi coincideixen apunts de sociologia, d'història, d'arquitectura, d'economia i de cultura popular, la qual cosa constitueix un *corpus* interdisciplinari molt enriquidor i molt útil: una mirada densa i viva sobre la vida urbana. Alhora, el text esdevé un bon exemple pràctic del concepte humanístic d'«espai viscut» (molt emprat per filòsofs

i estudiosos de l'experiència de l'espai, com ara Henri Lefebvre o Hervé Gumuchian).

La primera escena que s'hi descriu, «Retrato de una londinense», mira endins d'una residència particular. Aquí hi pren una importància cabdal la casa en si, la disposició del saló, que mira, d'una banda, al carrer i, de l'altra, al jardí de les cases veïnes, així com la ubicació de la butaca, sempre a prop de la llar de foc. És revelador, des del punt de vista de la geografia de gènere, fixar-se en què passa a l'espai privat d'una dona i als ritmes de la seva vida domèstica. La importància de les converses generals que s'hi fan, caracteritzades per no ser ni profundes ni enginyoses, perquè el que s'hi busca és l'entreteniment i no pas la intimitat, és reforçada per la permanent presència d'un home en un racó de l'habitació, mentre se succeeixen les visites socials. La senyora Crowe, que habita en aquest espai, és dibuixada com una dama de societat, sempre al corrent dels esdeveniments de la vida urbana: l'autora ens suggereix que no es pot conèixer una ciutat si no es coneix la vida de les seves persones. Una ciutat no es coneix només observant què passa al carrer, sinó que cal conèixer la vida a l'interior de les cases. El coneixement de l'espai privat ens permet entendre millor la vida en l'espai públic urbà.

El capítol que segueix, «Los muelles de Londres», remet al món del treball, descrit entre el riu i el mar, en què els protagonistes principals són els homes. Parla dels vaixells que arriben a Londres des de l'Índia, Rússia, l'Amèrica del Sud o Austràlia i que, sense voler, evocuen l'època de l'Anglaterra colonial. L'activitat que té lloc entre els ports i els vaixells, en la línia intermèdia entre l'aigua i la terra ferma, es descriu com a frenètica, acompanyada de sorolls i feta de grans esforços per dur a terme les càrregues, les descàrregues i els emmagatzematges de les mercaderies oportunes. Aquesta activitat marí-

tima i portuària descrita amb tot detall serveix també per mostrar una altra cara de l'urbs: els barris dels obrers, de les cases baixes, l'espai dominat per les xemeneies i la grisor.

La tercera escena, «El oleaje de Oxford Street», descriu el trànsit humà que té lloc en un dels carrers més populars i comercials (que no vol dir pas més distiguts, segons el parer de l'autora) de Londres. L'autora descriu el microclima que es genera en un carrer que esdevé únic pel tipus de vida que hi té lloc i que només es concep associat a l'activitat de comprar i vendre. Ens trobem als orígens del naixement de la trobada dels conceptes oci i consum en el si de la vida de la ciutat. Alhora que pren nota de les opinions negatives dels moralistes davant d'una de les zones més descaradament consumistes i volàtils de la ciutat, Woolf destaca el potencial generador de sensacions i de fascinació que pot despertar aquest carrer, escenari d'una realitat en canvi continu, espai metamòrfic on la multiplicitat d'interaccions desperten tota mena d'impulsos momentanis. L'autora aprofita críticament el discurs per donar el seu punt de vista sobre les maneres de fer ciutat que coincideixen a Londres, relacionades amb els valors dels grups socials que s'hi mouen. Mentre la concepció de la ciutat que té la noblesa és caracteritzada per la il·lusió de la pròpia permanència, les classes emergents es complauen veient que construeixen l'espai d'acord amb les seves necessitats i que, igual que la seva vida, la vida de la ciutat també és transitòria.

El capítol «Casas de grandes hombres» és una mirada sobre les cases on han viscut escriptors com ara Dickens, Johnson, Carlyle o Keats, amb l'objectiu d'observar la importància de l'habitatge habitual en l'obra i la vida d'aquests personatges. És a partir dels elements d'ús quotidià que es pot entendre el tipus d'existència que hi ha tingut lloc. Woolf es

concentra en la casa dels Carlyle, ubicada a Cheyne Row, tot resseguint-ne algunes estances que, des d'una lectura de gènere, són de les més reveladores. S'introdueix, per exemple, a la cuina i es fixa en el pou i la bomba de mà per extreure'n l'aigua d'ús domèstic, i en la grandària dels fogons per escalfar-la. Es fixa en aspectes com ara el desgast dels esglaons i de les baranes de les escales a causa de les tasques domèstiques, sempre realitzades per dones. Transporta el lector a unes condicions de vida d'una època i d'un estil de casa, on la duresa del fred i la pols converteixen l'escriptor en un heroi. Ara bé, la feina de l'escriptor és possible gràcies al treball constant de les dones a la casa, que permeten que tinguin lloc les circumstàncies favorables per a l'escriptura.

El relat «Abadías y catedrales» remet als espais de la transcendència religiosa i pren com a referència dos dels edificis més emblemàtics de la ciutat de Londres: la catedral de Saint Paul i l'abadia de Westminster. Si la primera es caracteritza per l'amplitud i la serenitat que transmet, la segona, estreta i punxeguda, és, amb tot, inquieta i animada. El que li interessa posar de manifest a Woolf és el caràcter simbòlic que representen en la societat protestant en què viu i fer una crítica a l'Església anglicana. La simbologia de valor religiós i cívic es fa evident per les majestuosos formes exteriors, i troba el seu correlat en les tombes i les làpides amb frases de caràcter virtuós, que es localitzen a l'interior. L'autora qüestiona els mèrits que els han fet passar a la història, i contraposa irònicament l'autèntica realitat democràtica del carrer, on té cabuda tot tipus de persones, amb aquests edificis religiosos. Per Woolf, la sensació que hom té en entrar a l'església és la de trobar-se enmig d'una societat selecta, formada per gent dotada d'unes virtuts molt elevades i úniques. La representació física dels poetes, reis i reines i persones d'estat de la història pas-

sada, fa que aquestes mantinguin sempre vius els seus rols, per tant, aquests espais no poden ser, ni tan sols simbòlicament, llocs de descans. Els autèntics espais de refugi de la ciutat són els cementiris que han estat convertits en jardins o petits parcs infantils, on les escultures funeràries tenen funcions ornamentals. Es tracta d'espais de tranquil·litat que assoleixen una funció cívica més que transcendent: constitueixen, dins de la ciutat, un conjunt d'illes per al repòs i la meditació, amb la possibilitat d'assolir un anonimat real, tant per als vius com per als morts.

El llibre arriba al final amb «Ésta es la Cámara de los Comunes», on s'evoca el món del poder polític. L'escena relata l'activitat a l'interior de la casa dels comuns, on té lloc la governació del país. Aquest és un món masculí que es fa evident en les estàtues dels homes d'estat, que, presents en l'arquitectura dels edificis, passen a formar part de la història. Woolf es fixa en el codi de relacions establert entre els parlamentaris i en les conductes de cadascun. En molts casos, els troba tan irreverents que arriba a preguntar-se quin dels presents a la cambra serà digne de transformar-se en estàtua algun dia. Woolf observa que, si bé els dies del poder individual han quedat enrere i la direcció dels assumptes d'estat ha passat a mans de comissions, aquest fet no s'evidencia en l'arquitectura. Ella aposta per una democràcia autèntica, que construeix edificis per a l'ús social, en comptes d'estàtues per al record i la commemoració.

Aquests relats de caràcter literari, més que no pas científic, són avui una bona font d'informació sobre el passat de la ciutat de Londres. Aquest llibre té sentit com a retrat de conjunt, ja que cadascuna de les escenes es complementen entre si i posen de relleu les diferències a nivell de gènere que s'estableixen a l'espai londinenc. Si la vida a l'interior de la casa, les tasques domèstiques i les compres super-

ficials estableixen un món femení, els àmbits de la cultura, del treball i del poder pertanyen majoritàriament al món masculí. La geografia de gènere pot reconèixer aquí, doncs, algunes formes urbanes de la ideologia androcèntrica que ha predominat en el si de la societat, materialit-

zant-se en un espai urbà viu, dinàmic i absorbent.

Anna Serra i Salvi
 Universitat de Girona
 Secció de Geografia
 Anna.serra@udg.es

LACOMBA, J. (2004).

Migraciones y desarrollo en Marruecos.

Madrid: Asociación de los Libros de la Catarata, 288 p.

ISBN: 84-8319-202-0

Este libro representa una publicación oportuna de una investigación detallada sobre migración y desarrollo en Marruecos, un tema que está ganando prominencia en España, tanto en círculos de debate académico como político. El análisis de Lacomba ofrece importantes interpretaciones sobre cómo una red de múltiples niveles de actores en España y Marruecos, incluyendo los mismos migrantes, preparan el terreno para una relación más constructiva entre la migración y el desarrollo en el país de origen. Y este análisis se aborda desde una perspectiva comparativa, utilizando las experiencias de otros países de la UE, especialmente Francia.

Marruecos es un caso obvio en términos de migración y desarrollo. Con un bajo nivel de desarrollo y un alto nivel de migración, resulta del todo interesante tratar de combinar estas dos dinámicas en una relación productiva. Especialmente para Europa, que, según un informe reciente de PNUD, es el destino preferido de la juventud marroquí que quiere emigrar. Cuando este libro se estaba escribiendo, un cuarto de millón de marroquíes vivía en España y cerca de dos millones y medio en el resto del mundo. Además, las viejas pautas de la migración masculina poco cualificada han sido substituidas por flujos más complejos, de manera que se produce una mayor migra-

ción de la juventud con estudios de nivel superior y un número creciente de mujeres que ya no siguen a sus maridos ni a su familia, sino que emigran de manera independiente.

Como observa Lacomba en su introducción, este libro trata de explicar no tanto la migración marroquí como los fenómenos que la acompañan. Las remesas de los migrantes marroquíes desempeñan un papel central en este sentido. En 2001, estas remesas alcanzaron al turismo como principal fuente de ingresos procedentes del exterior. Ello puso de relieve el papel de los migrantes no sólo en la economía local, sino también en la economía nacional de Marruecos. El estado marroquí ha desarrollado una serie de programas de alcance importante para aumentar el papel productivo de las remesas migratorias. Igualmente, en España, el hecho de relacionar la migración con el desarrollo gana posiciones como una política con más visión de futuro. Las políticas de la migración se encuentran todavía dominadas por temas del control de las fronteras. Sin embargo, al mismo tiempo, un número creciente de formulaciones de política de codesarrollo trata de utilizar la migración para promover el desarrollo mediante la colaboración entre políticos, la Administración y la sociedad civil en Marruecos y España, y los migrantes.

La relación entre la migración y el desarrollo no es nueva y existen todavía desacuerdos y algunas incertidumbres en cuanto a cómo la migración estimula el desarrollo y cómo el desarrollo estimula a su vez la migración. En el capítulo 1 de este libro, Lacomba introduce los puntos principales de este debate: «los pesimistas», acentúan la dependencia de las remesas en la economía local y nacional en el país emisor. Sostienen que la emigración de los segmentos más educados de población disminuye los recursos locales para el desarrollo sostenible. Este argumento se basa en el hecho de que las remesas se gastan principalmente en bienes de lujo y no estimulan el desarrollo del país emisor. Efectivamente, desde esta óptica, la migración es vista como una causa de subdesarrollo. Mientras tanto, «los optimistas» enfatizan la migración como un factor positivo en el desarrollo de los países de origen. En este caso, se destaca cómo los migrantes, por su transferencia de remesas, ideas y nuevas cualificaciones, contribuyen a la prosperidad económica local y nacional y al desarrollo a largo plazo. Las remesas son cruciales, porque se dirigen directamente a las familias que las necesitan y no a las instituciones corruptas del sector público. Entre estos dos polos opuestos, se encuentran otros conceptos, como «la cultura de migración», o perspectivas como «la nueva escuela económica», que no procuran confirmar hipótesis enteramente negativas ni positivas, pero que contemplan la migración como una estrategia de familia con una variedad de resultados en el desarrollo. La primera parte de este capítulo es algo escasa en su referencia a la literatura internacional en este tema. Sin embargo, la segunda parte proporciona una necesaria introducción a los trabajos efectuados por investigadores marroquíes en Marruecos durante las últimas tres décadas. Además, el libro incluye una excelente bibliografía anotada que incluye el trabajo de

importantes investigadores marroquíes en este ámbito.

Entre los aspectos positivos del libro, cabe resaltar la presentación de una serie de interesantes observaciones efectuadas por los mismos actores, una dimensión que a menudo falta en la literatura sobre migración y desarrollo. La investigación emprendida por Lacomba y su equipo durante dos años incluye varias técnicas cuantitativas y cualitativas, tales como entrevistas de grupo, una encuesta de cien migrantes, entrevistas con asociaciones de migrantes, diversas ONG y trabajo de campo en varias áreas de Marruecos. Los migrantes, las asociaciones, las ONG españolas y marroquíes se citan extensamente en relación con su posición en la dinámica de la migración y las iniciativas del codesarrollo. Y la evaluación no es siempre positiva. Los migrantes describen cómo sufren discriminación y cómo, al contrario de sus expectativas, sólo encuentran trabajos que ellos nunca se plantearían en Marruecos. En términos de proyectos de codesarrollo, los migrantes son receptivos, pero carecen de información. Las ONG dedicadas al desarrollo, concluye Lacomba, poseen generalmente un conocimiento limitado de la migración y su relación con el desarrollo. Además, el estudio destila un cierto escepticismo por parte de esas ONG hacia el papel que los migrantes y sus asociaciones puedan desempeñar en proyectos de codesarrollo a causa de su llegada reciente y su posición insegura en España. Un intermediario obvio en las relaciones entre la migración y el desarrollo, entre las ONG y los migrantes, son las asociaciones formadas por estos mismos migrantes. En la época de las investigaciones de Lacomba, las asociaciones que trabajaban en temas de codesarrollo en España eran menores que en la actualidad. Entre estas asociaciones, Lacomba incluye principalmente en su trabajo la perspectiva del ATIME-REMCODE, una red marroquí que realiza un trabajo importante a este respecto.

El concepto de codesarrollo es, todavía, algo definido y percibido de manera diferente. Sin embargo, existen dos elementos centrales: primero, el codesarrollo es un proceso que sucede entre, por lo menos, dos partes, el país de la recepción y el de origen, y segundo, el codesarrollo exige la participación de los mismos migrantes. La última dimensión es objeto de un interés especial en el libro. Lacomba sostiene que existe una diferenciación entre la primera y la segunda generaciones de migrantes en cuanto al compromiso con el desarrollo local. Mientras que las inversiones y los compromisos de la primera generación tienden a responder a su necesidad de inserción social y económica en la localidad de origen, la segunda generación toma un enfoque más «postmaterial», constituyendo asociaciones para estimular procesos más amplios de tipo económico, social y político. En este sentido, el caso de las actuaciones de la primera y segunda generaciones de migrantes que viven en Francia en «su» pueblo Beni Ayat, en la región de Beni Mellal, resulta muy ilustrativo.

En este ejemplo, los migrantes efectúan una contribución importante a la sociedad civil local. La sociedad civil constituye una dimensión central en este libro, empezando con la introducción razonada e interesante por parte de Marie Angels Rogue. Posteriormente, en el capítulo 5, Rogue y Lacomba describen el papel creciente de las aproximadamente 30.000 asociaciones civiles marroquíes en procesos de desarrollo y democratización y argumentan que los migrantes pueden tomar parte en estos procesos por sus conexiones transnacionales y sus intercambios con estas asociaciones. Ambos autores acentúan la desigualdad de dinámica civil de la sociedad en varias partes de Marruecos. En particular, destacan las

diferencias entre la sociedad civil más activa en el sur (Sous) con respecto a la sociedad civil menos desarrollada del norte (Rif).

En el libro, los ejemplos principales de participación de migrantes en el codesarrollo son de otros países europeos como Francia y Holanda. La razón más importante que explica porqué tan pocos migrantes entran en este tipo de actividad en España es su falta relativa de recursos comparada con la de los marroquíes más establecidos de otros países miembros de la UE. Esta conclusión es confirmada por las sesiones de discusión en grupo (*focus groups*) realizadas por Lacomba, las cuales revelan que la inmensa mayoría de migrantes marroquíes en España ha llegado en la última década y tienen trabajos poco cualificados y mal pagados. Estas conclusiones concuerdan con los datos más recientes presentados en el atlas de la migración de 2004¹.

En conjunto, este libro aborda adecuadamente el sujeto complejo de la migración y el desarrollo y proporciona un caso oportuno y pertinente. Una característica sorprendente, sin embargo, es que Lacomba no relaciona sus análisis con la literatura sobre migración transnacional que ha ganado una posición importante dentro de los estudios sobre migraciones de las últimas décadas. Este campo incluye un número creciente de conclusiones relativas al alcance y al significado del compromiso transnacional, económico, social y político de los migrantes. Como tal, proporcionaría una perspectiva interesante para las conclusiones de Lacomba sobre el diferente compromiso de los migrantes marroquíes, a través de generaciones y países diferentes de residencia.

En las conclusiones y las propuestas, Lacomba arguye que es importante enten-

1. *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Universidad Autónoma de Madrid. Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos, 2004.

der las causas y los procesos de la migración en profundidad para abordar conjuntamente la migración y el desarrollo e identificar las severas discrepancias existentes entre la realidad actual de la migración y las prioridades en la política del desarrollo en España. Por ejemplo, dos terceras partes de la cooperación española en el desarrollo marroquí tienen como objetivo el norte de Marruecos, la región tradicional del origen de la migración a España. Sin embargo, durante los últimos años, la migración se ha diversificado con más personas procedentes del centro (triángulo Beni Mellal, Khouribga, Khenifra), del este (Oujda Guercif, Bouarfa), del Atlas central y alto, así como del sur.

Las conclusiones se proponen también cuestionar parte de los mitos principales con respecto a la relación entre la migración y el desarrollo: el desarrollo no frena automáticamente la migración, sino que paradójicamente puede incrementarla. Por otra parte, la migración no contribuye automáticamente al desarrollo, y ello se debe no sólo a que los problemas económicos y políticos en Marruecos

disuaden la inversión de los migrantes. Igualmente, los países receptores necesitan repensar sus políticas de migración, predominantemente orientadas hacia el control de fronteras, y adquirir una visión de mayor calado, que integre mejor las necesidades del mercado laboral, tanto en los países de inmigración como en los de emigración. De manera muy importante, estas políticas necesitan tomar cuenta del hecho que la migración se expresa en un doble espacio y que los migrantes desempeñan un papel importante como puentes y mediadores aún escasamente reconocidos por la política y la cooperación actual. Así, Lacomba recomienda que la participación activa de la asociación migratoria se convierta en un pilar fundamental para cualquier planificación y diseño de acciones en esta área.

Eva Østergaard-Nielsen

Universitat Autònoma de Barcelona
 Departament de Ciència Política
 i Dret Públic
 eva.ostergaard@uab.es

VILLANOVA, José Luís (2004).

El protectorado de España en Marruecos: organización política y territorial.

Bellaterra. Barcelona, 380 p.

ISBN: 84-7290-259-5

España y Portugal practicaron, durante más de tres siglos y de manera casi exclusiva, un colonialismo de justificación religiosa, en dos imperios inmensos y relativamente estables que compartieron una misma fe católica. Este modelo homogéneo de virreinos cristianizados fue progresivamente sustituido, a lo largo del siglo XIX, por un colonialismo novedoso, de raíz científica, liderado esta vez por Francia e Inglaterra, cuyo protagonismo, pretendidamente laico y civilizador, relegó a las antiguas potencias coloniales al papel de simples actores de reparto. La diversidad

de formas en las que se concretó la organización política, administrativa y territorial de los espacios sujetos al nuevo dominio colonial fue una de sus principales características. No sólo cada estado imprimió un sello particular a sus posesiones, sino que, en un alarde de catalogación científica de los grados de inciviliación, surgieron multitud de modelos organizativos que querían ser un traje a medida para responder eficazmente a las necesidades de gobierno de los territorios donde las potencias aspiraban a ejercer su labor civilizadora. Colonias, mandatos y

protectorados, administrados directamente o gestionados con la pretensión vana de no alterar la autoridad de los poderes autóctonos, trazaron un mapa colonial heterogéneo y cambiante que reflejó en cada momento no sólo las rivalidades entre los estados —que competían ferozmente para ampliar sus respectivos territorios coloniales—, sino también los cambios en la política interna de las metrópolis, que se verán muy trastocadas por la Primera Guerra Mundial y los enfrentamientos ideológicos del periodo de entreguerras.

En este marco, donde el prestigio como nación civilizada quedaba vinculado a la extensión del propio imperio colonial, la proyección exterior de España fue menguando a medida que se iban perdiendo las colonias americanas y se agudizaban los conflictos internos entre liberales y conservadores. A pesar de su creciente debilidad, España, alentada por los movimientos regeneracionistas, no renunció totalmente a participar en la nueva aventura colonial, por lo que intentó recuperar sus posesiones en el Golfo de Guinea, prácticamente desatendidas desde finales del siglo XVIII, al tiempo que ponía sus miras en el vecino y disputado imperio de Marruecos. Durante algo más de un siglo —desde la Guerra de África de 1859 hasta la ominosa retirada del Sahara occidental en 1975—, las exiguas posesiones africanas pasaron a formar parte de la política española y fueron un reflejo fiel de los cambios de régimen que se sucedieron en este convulso periodo de la historia de España. En su diminuto imperio de selva y arena, España, excluida del beneficio de los mandatos por no haber participado en la Gran Guerra, pudo poner en práctica las dos modalidades principales del nuevo formato: la colonia y el protectorado. Sin embargo, su flaqueza industrial y su escasa proyección intelectual y científica no le permitieron ir más allá de la implantación de prácticas coloniales imitativas, especialmente inspiradas en el modelo francés.

¿En qué se concretó la intervención española en el marco del nuevo colonialismo? ¿Cómo afectaron en sus colonias y en su protectorado los continuos cambios de coyuntura interna e internacional en un periodo de transformaciones profundas impulsadas por un proceso de industrialización cada vez más acelerado? ¿Quiénes protagonizaron las cambiantes intervenciones coloniales? ¿Cómo se organizó en cada momento el territorio? ¿Sobre qué estructura previa impactó la intervención española? ¿En qué se diferenció el protectorado español del francés? Cada vez son más los estudios que abordan de manera distanciada y objetiva el colonialismo español en África, pero aún son pocos los que lo hacen desde una perspectiva geográfica, por lo que la obra de José Luis Villanova viene a cubrir el espacio de una asignatura pendiente. Aunque el autor deja desde un principio muy claro que el ámbito territorial objeto de estudio se circunscribe enteramente al protectorado de España en Marruecos, es decir, a las dos zonas situadas al norte y al sur del protectorado que compartía con Francia (un 10% del total), su disección minuciosa permite al lector apreciar indirectamente como fue en su conjunto la titubeante acción colonial española, desarrollada a lo largo de tres etapas políticas de signo radicalmente opuesto: la monarquía borbónica de la Restauración, inmersa en el frágil marco del turno de partidos, roto por la Dictadura del general Primo de Rivera; la efímera experiencia republicana, sin solución de continuidad por su trágica derrota en la Guerra Civil, y el largo periodo de la dictadura franquista, que, paradójicamente, para las colonias africanas fue el más estable y fructífero.

Quizás el lector pueda pensar en algún momento que no es necesario decir tanto para decirlo todo, pero lo cierto es que el ensayo de Villanova sorprende por su elevado grado de erudición, contenido en un discurso documentado en extremo,

que se apoya en un texto muy elaborado y en una increíble profusión de anotaciones a pie de página, tal como corresponde a una publicación que ha surgido de una tesis doctoral. De hecho, este libro es sólo la primera parte de un estudio aún más completo, del que próximamente aparecerá el segundo volumen. En un contexto más amplio, la obra se inscribe dentro de la línea de trabajo de un equipo de análisis que aborda las relaciones de España con Marruecos desde la geografía, compuesto por profesores de tres universidades catalanas: Autónoma de Barcelona, Pompeu Fabra y Universitat de Girona, a la que pertenece el autor.

A nivel formal, sólo cabe reprochar al profesor Villanova que no haya incluido un índice onomástico y un diccionario breve de topónimos, divisiones territoriales y organismos, especialmente para las distintas variantes que se reflejan a partir de vocablos de origen árabe o bereber. Al ser éstos muy numerosos —y, en su mayoría, significativos—, el lector no familiarizado puede tener en determinados momentos la sensación de que ha perdido el hilo del discurso, algo que sin duda quedaría solventado recurriendo a un índice breve de correspondencias. El apoyo cartográfico también resulta insuficiente, siendo como es un estudio que sitúa la organización territorial en el eje del discurso.

Villanova estructura su investigación en lo que podríamos considerar tres apartados básicos: las características de la intervención española, en el que aborda sus antecedentes, protagonistas y hechos; la organización del imperio jerifiano antes del establecimiento del protectorado, donde muestra la complejidad de un sistema de gobierno basado más en el control de las personas que en el dominio del territorio, y la organización territorial a partir de la intervención española, que valora como una nueva ordenación, endeble y caótica, de los sistemas tradicionales marroquíes, tanto a nivel local como regional.

De los tres apartados, el primero, dividido en cinco capítulos, ocupa más de la mitad del libro. Se trata de un meritorio ejercicio de arqueología documental, forzosamente incompleto por la gran dispersión de las fuentes y su escasa clasificación, que es difícil de catalogar porque el autor lo desarrolla en un terreno muy personal, que podría situarse entre la geografía histórica y la geopolítica. En él, va encajando las piezas del complejo puzzle de las disposiciones oficiales y los cambiantes organismos encargados de dirigir la política en el protectorado, con el fin de clarificar sus tres figuras más significativas: 1) el marco jurídico, internacional y estatal, que sostuvo la acción colonial en las distintas etapas de intervención, que el autor juzga como un lastimoso ejercicio de quita y pon, a tenor de las turbulencias políticas metropolitanas y del grado de conflictividad en los territorios ocupados, un proceso enquistado que acabó otorgando al estamento militar un papel preponderante en los asuntos marroquíes, en detrimento del establecimiento de un régimen civil de intervención; 2) los objetivos políticos de la intervención, a partir de cuyo análisis Villanova muestra y demuestra como estuvieron siempre más centrados en controlar que en «proteger», por lo que considera que, a pesar de su escasa rentabilidad (excepto para algunos intereses privados), en la práctica Marruecos acabó siendo una colonia, y 3) el balance de los resultados, donde insiste en el abismo que siempre existió entre lo planificado y lo realizado, por el empeño español de implantar sin apenas conocimiento y recursos un armazón administrativo y de desarrollo en zonas que hasta muy tarde escaparon de su control. No por ello deja el autor de reconocer ciertos logros en la actuación española, que concreta en la mejora relativa de la enseñanza y la sanidad (muy sujetas a fines propagandísticos), en la organización urbanística y en la apertura de la zona al exterior, circunstancia que

será aprovechada por los movimientos nacionalistas en la creación de las bases para la transición entre el Marruecos tradicional y el contemporáneo.

El segundo de los apartados que hemos trazado (capítulo 6) lo dedica a perfilar la organización tradicional del imperio jerifiano antes del establecimiento del protectorado, en aras de mostrar tanto su complejidad como el escaso interés de las autoridades españolas para comprenderla y actuar en consecuencia. Se trata de un capítulo corto pero denso, en el que Villanova despliega, de manera inteligente, el sutil y variable juego de alianzas que se establecía sobre un territorio en el que convivían una estructura urbana fuertemente centralizada y arabizada (*bled el-Majzén*) y unas áreas periféricas, la mayoría de base bereber, democrática y comunitaria, que escapaban al control directo del sultán (*bled es-siva*). Para el autor, esta dualidad no revela la ausencia de una comunidad nacional, sino el antagonismo entre determinados sectores del pueblo, por lo que considera un error el empeño español por ignorarla y pretender organizar un aparato administrativo único, a modo del tradicional sultaniano, cuando la zona escapaba en su mayor parte a la autoridad directa del sultán. El modelo español no sólo se basó en la creación de una estructura jerárquica y centralizada, a partir de unos cargos que se correspondían y doblaban el sistema jalifiano, sino que procuró que la red tradicional, que no por esquemática y variable era menos sólida, quedase supeitada a los interventores españoles. Villanova demuestra como la consistencia endeble e interesada de la intervención sólo podía llevar al desencuentro (que ni el colaboracionismo de ciertos cargos autóctonos bien remunerados, ni, más tarde, la condescendencia franquista lograron neutralizar) y a continuas reformas (que reflejaron en todo momento el elevado grado de improvisación con que se legisló).

La organización territorial del protectorado ocupa el tercero de los apartados (capítulo 7). A lo largo de casi cien páginas, Villanova reconstruye el proceso de vertebración territorial para demostrar cómo la división del territorio no fue un ejercicio técnico neutral, por más que en el discurso oficial se afirmara que la nueva estructura desarrollaba la tradicional majzeniana, sino la aplicación de un principio político encaminado a asegurar el control de unas zonas donde la mayor parte de la población rechazaba la imposición de las autoridades jalifianas y españolas, tal como ponen en evidencia la elección de una forma estandarizada de cabila como célula básica de la organización político-administrativa y el desarrollo, para su administración, del sistema caidal en la totalidad del territorio, en detrimento de las tradicionales *yemaas* bereberes, que quedaron limitadas en sus atribuciones y sujetas a la autoridad central. El resultado fue una organización territorial muy simple, intervenida y burocratizada, que sólo a partir de 1942 será complementada por unidades de carácter local (las juntas de servicios locales y las juntas vecinales) y regional (las juntas rurales de región o territorio), sin que por ello sus logros dejasen de ser modestos por las corruptelas y la escasez presupuestaria.

Lo que singularizó al protectorado marroquí fue su carácter tripartito. La importancia estratégica de la zona internacional de Tánger, gestionada por nueve potencias, y el peso abrumador de la zona francesa podrían hacer pensar que la parte española no fue más que un apéndice de la Administración gala. Lo que en definitiva el lector encontrará en la obra densa y rigurosa de Villanova es todo lo que tuvo de español el protectorado de España en Marruecos.

Miquel Vilaró i Güell
Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
Miquel.vilaro@uab.es